

Berán Eszter

Nők karrierdiskurzusokban: szexista ideológia a kulturális forgatókönyvekben

Jelen írás központi kérdése a kulturális forgatókönyv és a szexista ideológia kapcsolatának megnyilvánulása a magyar sajtó szövegeiben, amit a női munkavállalás és karrierépítés diskurzusainak példáival szemléltetek.¹ A szexista ideológia jelenléte a sajtóban nem pusztán egy társadalomkritikai megközelítés elméleti szintjén releváns, hanem azért is, mert a különféle nyomtatott és szóbeli sajtómegnyilvánulásokban alapfeltételezésként, más szóval domináns ideológiaként jelenlévő irányzatok hatékonyan befolyásolják a közgondolkodást, többek között a nők saját magukról, élethelyzetükről alkotott véleményét. Az ideológiának ezt a befolyásoló hatását a kulturális forgatókönyv (mostantól KF) fogalmának – ami a kognitív tudományokban jól ismert emlékezeti forgatókönyv diskurzív keretek közé helyezését jelenti –, valamint M. M. Bahtyin elméletének és a kritikai nyelvelméletnek a segítségével értelmezem. A KF fogalma ebben a megközelítésében a kulturális tudást strukturáló konstrukcióként, az ideológiai értékrend és a társadalmi gyakorlat között megjelenő egyfajta közvetítőként definiálható. A KF típusait a különféle szövegértési és társadalmi-kontextuális, valamint a szövegmegértésben szerepet játszó folyamatok diskurzív elemzésével értelmezem, a magyar sajtót a rendszerváltástól napjainkig jellemző szexista ideológiák különféle változatainak vizsgálatán keresztül.

Ebből a szempontból a magyar sajtódiskurzus, és ennél fogva a közgondolkodás helyzetét röviden az jellemzi, hogy a már kiépült, ismert szexista diskurzusokon belül, ezekkel dialogizálva jelenik meg az újabb, nem szexista forgatókönyv, ami ahhoz az ellentmondáshoz vezet, hogy az eleve szexista nyelvhasználaton belül, és erre alapozva kellene megjelennie nem szexista jelentéseknek, ideológiának és diskurzusnak (Butler 1990). Ez a folyamat rányomja bélyegét az új fogalmak (pl. esélyegyenlőség, pozitív diszkrimináció, nők részfoglalkoztatása) értelmezésére és értékrendekbe való beillesztésére.

Általánosságban elmondható, hogy minél kevésbé szexista, vagyis minél nyitottabb egy adott forgatókönyvet átható ideológia, annál megengedőbb a nők különféle viselkedéseivel, illetve az

1 Ezt a kutatást a *Research Support Schema* 449/1998-as ösztöndíja támogatta. Köszönet érte.

elfogadható viselkedésmintázatok körével kapcsolatosan. Ezt a szexista ideológia kirekesztő gyakorlatából logikusan következő állítást támasztja alá a most következő diskurzuselemző vizsgálat, amely az ideológiai érvelések és KF-ek áttekintésével mélyebb betekintést nyújt a fenti állítást megalapozó diszkurzív, pszichológiai és társadalmi-kulturális folyamatokba.

Jelen írásomban először a KF fogalmát definiálom, elsősorban az emlékezeti forgatókönyv fogalmának (Schank és Abelson 1977) diskurzív keretben történő újraértelmezése segítségével, valamint M. M. Bahtyin (Bakhtin 1986) kommunikációs elméletére építve. Ezután a szexista ideológia és a KF kapcsolatát tárgyalom, majd áttérek a jelenséget szemléltető, a magyar sajtóban megjelent szövegrészletek elemzésére (1998–1999). Az elemzést egy módszertani rész vezeti be, melyben vázolom az általam használt korpusznyelvészeti és kritikai diskurzuselemzési módszereket, melyek kombinálásával (Stubbs 1996) először szexista ideológiákat alkalmazó KF-eket, majd egy politikailag korrekt, az EU női karrierdiskurzusait a hagyományos értékeken keresztül megjelenítő forgatókönyvet vizsgálok. Ezt követően két újabb, 2006-ban megjelent cikk elemzése következik, melyek további érdekes adalékokkal szolgálnak a különféle KF-ek és ideológiák összekapcsolódásának tekintetében.

A kulturális forgatókönyv fogalmának elméleti háttere

A KF fogalma – hol szűkebb, hol tágabb értelmezésében – gyakorta megjelenik a szociálpszichológia, a diskurzuselemzés, a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet és a szemantika területein. Ennek ellenére a szakirodalomban nemigen találok jól megalapozott definícióval, az eltérő jellegű tudományos vagy népszerűsítő szövegekben inkább csak heurisztikaként alkalmazva használták a KF kifejezést.² A jelen írásban használt értelmezés alapját elsősorban a kognitív elméletekben definiált, az emlékezet, vagy az érzelmek működésének leírásában alkalmazott *forgatókönyv* fogalmának diskurzív keretekben való újraértelmezése adja. Ennek alapján a KF egyrészt egy narratív formába szerveződött kognitív vázlat az egyén emlékezetében, ami forgatókönyvszerűen tartalmazza egy adott csoport által elfogadott vagy megkövetelt viselkedések, megnyilvánulások elemeit. Ugyanakkor, kulturális funkciója alapján, a KF egy társadalmi kód, mely társas viselkedéseket szervez és irányít, s ez által egyfajta normatívát határoz meg az adott (szub)kultúrában vagy csoportban. A KF-ek tehát, hasonlóan a kognitív forgatókönyvekhez (Schank és Abelson 1977), az egyéni emlékezeti szerveződés egyik alapmechanizmusát jelentik, másrészt, az érem másik oldalát vizsgálva, a kulturális tudásnak (van Dijk 1998), valamint diskurzív megnyilvánulásainak formai és tartalmi szervező elvét képezik.

A forgatókönyv-elmélet kulturális, illetve társadalmi szintű megközelítésével, természetes megnyilvánulásaikban, diskurzív keretek közt vizsgálhatjuk a KF-ek különféle megjelenési formáit és variációit, valamint az ezek közti diskurzív kapcsolatokat. Ennek segítségével összefüggéseket tárhatunk fel a közös kulturális térben megjelenő, társadalmi diskurzusok KF-einek megjelenési formái, és ezeknek az egyénileg megélt alkalmazásai között (pl. önéletrajzi elbeszélések vizsgálatával). A KF itt vázolt felfogásának egy további előnye, hogy lehetővé teszi a különféle diszciplínák (kognitív tudomány, diskurzuselemzés, szociálpszichológia)

² A KF kifejezést A. Wierzbicka is használja kulturálisszemantika-elméletében, értelmezése azonban jelentősen eltér az enyémtől, ezért szeretnék attól elhatárolódní.

közötti átjárhatóságot, hiszen ugyanazokat a jelenségeket hasonló eszköz- és fogalomtárral, ám eltérő nézőpontból vizsgálhatjuk. A továbbiakban röviden kifejtem a KF-ek diskurzív felfogásának alapvető jellegzetességeit, M. M. Bahtyin kommunikációs elmélete, valamint a kritikai nyelvelmélet alapján.

A KF tehát röviden egy társadalmi kód, ami egy adott csoportban vagy kultúrában bizonyos viselkedéseket irányít, magukat a viselkedési módokat, illetve jelentésüket is meghatározva. A KF viselkedésirányító és szervező funkciója időnként a csoport normatívájaként, illetve az egyénre gyakorolt nyomásként is megjelenhet. A KF-ek ugyanakkor megnyilvánulnak a nyelvhasználatban, formai és tartalmi keretet biztosítva különféle narratívumok megkonstruálásához az adott kultúra szokás-, érték- és szemiotikai rendszere mentén. Ide tartoznak például a szülői szerep forgatókönyvei (külön az anyai és apai szerepekre vonatkozó forgatókönyvek), vagy a párkapcsolatok, párválasztás forgatókönyvei (ide tartoznak pl. az együttélés különféle variációi, azok kulturális jelentése, elfogadása, illetve elutasítása, maga az esküvő szimbolikája stb.), de a bizalom, az üzletkötés, a jószomszédi viszony forgatókönyvei is, és még sorolhatnám.

Diskurzív keretek közt vizsgálva a KF nyelvi megnyilvánulásaira jellemzőek mindazon tulajdonságok, melyek alapján Bahtyin³ (Bakhtin 1986) a megnyilvánulásokat általánosságban meghatározta. A KF-ekre vonatkozó elemzésemben a bahtyini elmélet következő fogalmait alkalmaztam: *a)* hang; *b)* dialogikusság; *c)* adresszivitás; *d)* rezponzivitás. Ezek segítségével aztán a későbbiekben nem pusztán az egyes KF-ek nyelvi jellegzetességeit határozhatjuk meg, hanem tanulmányozhatjuk az ideológiák különféle megjelenési módjait a kulturális forgatókönyvekben, illetve diskurzív hatásmechanizmusait.

A bahtyini elmélet értelmében a nyelvhasználat alapegysége a megnyilatkozás, ami a nyelvet, mint jelrendszert megkülönbözteti a nyelvtől, mint kommunikációtól. A megnyilatkozás jellegzetessége a valósággal (tárgy) és a beszélő személlyel (alany) való közvetlen kapcsolat. Vagyis egy adott megnyilvánulás nem pusztán tárgyhöz kapcsolódik közvetlenül, de szerzőjéhez, a beszélő személyhez is, valamint a kommunikációban részt vevő többi személyhez. Pontosabban, a megnyilvánulás tükrözi a szerző szándékát, attitűdjét, értékelését, s ezt mindig a beszélő subjektív pozíciójából, vagyis saját nézőpontjából fejezi ki. Ezt a pozíciót vagy nézőpontot Bahtyin beszélő tudatnak, másként *hangnak* nevezi.⁴ A különféle KF-ekben különféle hangok szólalnak meg, melyek nem pusztán a szerző subjektív pozíciójára, valamint a szerző attitűdjéhez szorosan kapcsolódó ideológiai álláspontra utalnak, de arra a viszonyra is, ami a szerzőt az olvasóhoz fűzi. Elemzéseim során ezt a pontot részletesen is vizsgálni fogom.

A bahtyini szemlélet központi fogalma a *dialogikusság*, ami a megnyilvánulások két tulajdonságán, az adresszivitáson és a rezponzivitáson alapul. Az adresszivitás röviden fogalmazva azt jelenti, hogy a megnyilvánulásnak mindig van címzettje, akihez/akikhez szól. Szóbeli megnyilvánulás esetében ez jelentheti a közvetlen beszédpartnereket vagy a jelen nem lévő

3 Bahtyin a nyelvi jelentést kulturális-történelmi kontextusokban, intertextuális rétegződéseken keresztül vizsgálta, s a diskurzus szintjén értelmezte. Elméletében olyan pragmatikai és nyelvfilozófiai szempontokra helyezte a hangsúlyt, mint a nyelv dialogikus természete, a megnyilvánulás ideológiai jellegzetességei, valamint a nyelv szociális és kognitív funkciói.

4 A hang fogalma nem értelmezhető a kommunikációs kontextuson kívül. Ebbe a kontextusba beletartozik a társas érintkezési helyzet, a körülmények, a szociális miliő, ahol a megnyilvánulás elhangzik, a megnyilvánulás közvetlen címzettje, és potenciális, a térben nem jelenlévő címzettjei, vagy egy definiálatlan Másik. Bahtyin a jelentés fogalmát is ebben a kontextusban értelmezte, és nem pusztán statikus szemantikai „állapotként” kezelte, hanem inkább úgy, mint folyamatos változást vagy *folyamatot*.

potenciális hallgatóságot, szakértők csoportját, etnikai csoportot, kortárs csoportot, hasonló gondolkodásúakat vagy ellenfeleket, alárendeltek vagy fölérendeltek, ismerősöket vagy idegeneket és így tovább. Ugyanakkor jelenthet egy differenciálatlan Másikat is.

A megnyilvánulás tartalmát és stílusát, az adott műfaj kiválasztását is befolyásolhatja az, hogy kinek szól. Az alábbiakban vizsgált médiatermékek eleve feltételeznek egy hallgatóságot, az általuk elismert vagy megcélzott olvasók közösségét. Ugyanakkor a bahtyini „címzett” fogalma ennél sokkal finomabb és pontosabb, és elsősorban a szövegben implicit módon benne rejlő, a szerzőnek az olvasóra vonatkozó feltételezéseit, a témához való kapcsolódásának módját, s egyben ideologikus hozzáállását is magában foglalja. Míg a szerző egy jól behatárolható csoporthoz szól, addig gyakran előfordul, hogy olvasói közül más csoportokat eleve kizár vagy kirekeszt. A KF-ek esetében a kiszemelt csoport megszólítása biztosítja a forgatókönyvnek az ajánlott viselkedésmód befolyásolására való képességét, míg más, meg nem szólított csoportok együttműködését gyakran eleve nem feltételezi a szöveg.

A dialogikusság második fontos eleme, a rezponzivitás azt hangsúlyozza, hogy egy adott megnyilvánulás nem önmagában, hanem más megnyilvánulásokhoz való viszonyában értelmezendő. Bahtyin azt vizsgálta, hogy egy adott megnyilvánulás szerkezetében hogyan tükröz vissza más, azonos vagy hasonló kommunikációs kontextusokhoz tartozó megnyilvánulásokat (amit az intertextualitás szóban foglalhatunk össze). Így minden egyes megnyilvánulás tág értelemben véve egy másik megnyilvánulásra adott válaszként tekintendő. „Minden egyes megnyilvánulás egy másik cáfolata, megerősítése, kiegészítése, másik megnyilvánulásokra épül, feltételezi ismeretüket, és valamilyen módon számításba veszi őket” (Bakhtin 1986: 91).

Amint azt a sajtószövegek későbbi elemzésében látni fogjuk, a KF-ek egymáshoz való viszonyában fontos szerepet játszik a rezponzivitás elve, amennyiben az őket átható ideológiák sokszor egymás kiegészítői, ellentétpárjai, vetélytársai stb. lehetnek. Egy adott diskurzusban egymással párhuzamos vagy ellentétes ideológiai érveléseket is megtalálhatunk, amelyek sokszor csak a hozzájuk kapcsolódó KF-eken keresztül jelenítődnek meg az olvasó számára. Ebben az értelemben az adott diskurzushoz tartozó KF-ek (jelen tanulmányban ez a női munkavállalással és karrierépítéssel kapcsolatos diskurzusokat jelenti) mindenképpen valamiféle rezponzív viszonyban állnak egymással.

Bahtyinnak a rezponzivitásra adott példái között szerepel az idézet, ami az adott megnyilvánulást egy új helyzetben képviseli, valamilyen felhangot, pl. irónia, megbánás, pátosz stb. kölcsönözve neki:

Utalhatunk rájuk [vagyis az elhangzott szavakra] úgy, mintha beszédpartnerünk már ismerné ezeket; említés nélkül eleve adotttnak vehetjük, vagy a rájuk való rezponzív reakció tükröződhet saját beszédünk kifejezésmódjában – a nyelvi eszközök kiválasztásában, intonációban, amit nem a beszéd témája határoz meg, hanem a másik azonos témára vonatkozó megnyilvánulásai (Bakhtin 1986: 91).

Pontosan ez az, ami megtörténik, amikor egy adott KF-hez kapcsolódó fogalomkészletet egy a KF-hez nem illő ideológiával párosítunk össze, mint ahogyan azt az alábbiakban részletesen vizsgálni fogom.

A fentieket összegezve azt mondhatjuk, hogy az egyes KF-ek diskurzusbeli megnyilvánulásaira jellemző a dialogikusság, vagyis a más megnyilvánulásokkal, és KF-ekkel való folyamatos interakció, s ezáltal a jelentések folyamatos újraértelmezése, az újabb jelentésrétegek egymásra épülése. A KF-ekben megjelenő ideológiák szempontjából ez azért kiemelkedő

fontosságú, mert egyes ideológiai rendszerek a különféle diskurzusokban sokszor nem tiszta formában, hanem egymással keveredve, különféle intertextuális rétegek egymásra épülésében jelennek meg. Mivel a KF-ek értékrendszerek mentén szerveződnek, egybefonódva a különféle ideológiákkal, az alábbiakban részletesen ismertetjük az ideológia és a KF kapcsolódását, különös tekintettel a szexista ideológiára.

Az ideológia szerepe a KF-ekben

A KF-ek egyik lényeges ismérve, hogy rendkívül szorosan kapcsolódnak az őket átható ideológiákhoz, vagyis különféle értékrendszerek mentén formálódnak meg. Mivel bizonyos társadalmi elvárásokat közvetítenek az egyén felé, különféle akcióterveket is meghatároznak. Más szóval, míg az ideológiák értékek mentén strukturálják az egyes nagyobb társadalmi diskurzusokat, addig a KF-ek ezt az értékrendet egy konkrét narratív vázlatban jelenítik meg, előírva vagy leírva bizonyos fajta cselekvéseket. Például az apaság foratókönyve felsorolja a jó, ill. rossz apára jellemző viselkedési formákat, az anyaság foratókönyve pedig a jó, ill. rossz anyát, egy adott kultúra vagy szubkultúra értékrendjét tükrözve. Ahhoz, hogy a KF és az ideológia kapcsolódását részletesebben vizsgáljuk, először az ideológia fogalmát kell pontosítanunk.

Erre a célra van Dijk definícióját használom (1998). Eszerint az ideológia egy adott csoport tagjai által osztott szociokulturális tudásból (vagyis vélekedések rendszeréből) és az ehhez kapcsolódó értékítéletekből áll. Az ideológia átíve a különféle diskurzusokon,⁵ melyek – szemben az értékek mentén szerveződő ideológiai rendszerekkel és érvelésekkel – tematikus alapon állnak egybe. Egy konkrét szövegben az implicit ideológiai tételeket nyíltan kifejtett vagy eleve adottnak tételezett érvek támasztják alá, melyek egymásba kapcsolódva teljes, de többnyire csak részlegesen megjelenített érvrendszereket alkotnak.

A KF-ek is egyfajta értékrendet tükröznek, mivel többnyire megjelenik bennük valamiféle ideológia, vagy legalábbis egy értékrend, akár implicit, indirekt vagy explicit módon. A KF-ekben felsorolt „ajánlott” viselkedésformák tehát hordoznak magukban valamiféle ideológiai előfeltevést. A KF és az ideológia e szoros kapcsolódása azért fontos, mert nagyon gyakran pusztán a felszínen megjelenő KF az, amivel egy adott közösség tagja tisztában van, s a viselkedés által megnyilvánuló ideológiai előfeltevések elkerülik a figyelmét.

Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy egy adott ideológiát inkorporáló KF közvetítőként jelenik meg egy absztrakt értékrend, illetve hiedelemrendszer, valamint a társadalmi gyakorlat között. A KF gondolatmenetére és érvelésére mindenképpen rányomja bélyegét a benne megjelenített ideológia/ák gondolatmenete és értékrendje. A sajtószövegek elemzésében éppen az ideológiák és a KF-ek ezen szerkezeti vonásait vizsgálom részletesen: fő állításaikat, implicit feltételezéseiket, valamint az általuk megjelenített értékrendeket és a KF-ekben javasolt viselkedési formákat.

A különféle ideológiai értékrendek közül jelen kutatás elsősorban a szexista ideológiák különféle változatainak diskurzusbeli megnyilvánulásaival foglalkozik. Szociológiai megközelítésben a szexista ideológia vagy szexizmus olyan politikai ideológia, ami a társadalmi nemen alapuló diszkrimináció alapjait képezi. A szexista⁶ gyakorlat a diskurzusban szintén

5 Természetesen a különféle diskurzusokban számos ideológia is megjelenik vagy megjelenhet.

6 Ide sorolhatjuk még pl. a heteroszexista diszkriminációt, ami a nem heteroszexuális csoportok és egyének diszkriminációját jelenti.

diszkriminációt jelent. Ez megnyilvánulhat például kirekesztő jellegű megfogalmazásokban, melyek egy jól elkülöníthető társadalmi csoport hátrányos megkülönböztetésével, vagy egyének csoporttagságán alapuló kritikájával járnak. A diszkrimináció jelensége a KF szintjén az egyén vagy csoport bizonyos viselkedésformáktól való eltiltásával jár.⁷ A szexista ideológiára épülő KF-ek tehát szintén alkalmasak a diszkriminációra a közbeszédben. Mielőtt a magyar sajtóban jelenlévő szexista diskurzusokkal kapcsolatos kutatásaim részleteire rátérnék, röviden vázolom azokat a szövegelemzési módszereket, melyeket a kutatásban alkalmaztam.

Vizsgálati módszerek

A vizsgálatban kétféle elemzési módszert használtam. Első lépésben ún. korpusznyelvészeti módszereket alkalmaztam. A részletes technikai magyarázatot itt mellőzve, a korpusznyelvészeti módszer röviden azt jelenti, hogy egy nagy szókészlettel rendelkező adatbázisból – ami jelen esetben több napilap és hetilap több évfolyamának összegyűjtött számaiból állt – számítógépes szövegelemző program (WordSmith Tools) segítségével kigyűjtök bizonyos információkat egy adott szóra vagy szókapcsolatra vonatkozóan. Például, a „nő” és a „munka” kifejezések összes előfordulását, ahol egymástól 5 szavas szöveggörnyezeten belül jelennek meg, vagy kigyűjtöm a leggyakoribb kifejezéseket, ahol a „női karrier” szóösszetétel előfordul. A kutatásban felhasznált korpusz a Magyar Nemzeti Szövegtár (MTA Nyelvtudományi Intézet, Korpusz osztály, Dr. Váradi Tamás) sajtóalkorpusza volt, ami a vizsgálat idején kb. 25 millió szót tartalmazott.⁸ A vizsgált időszak 1998–1999-re terjed ki, és a *Népszabadság*, a *Magyar Hírlap* és a *Magyar Narancs* megfelelő évfolyamait tartalmazza.

A vizsgálatok második lépésében – és ez az, amiről e helyütt részletesen fogok szólni – az első szakaszban kiválasztott szövegrészletek közül néhánynak az egyedi, a bahtyini fogalmak, valamint a kritikai nyelvelmélet segítségével történő elemzése következett. Ez a teljes szöveg visszakeresését követően az abban megjelenített ideológiák, valamint KF-ek beazonosítását és részletes vizsgálatát jelenti. A diskurzuselemzésre a módszer részletessége és időigényessége miatt a fenti adatbázisból három, ideológiai szempontból releváns cikket választottam ki. Ezt követően azonban két 2006-os, más napilapokból származó szöveget is részletesen elemeztem. A korábbi és későbbi cikkek összetétele alapján a szexizmus magyar sajtóban való megnyilvánulásával kapcsolatosan semmiféle általános következtetést nem lehet levonni, így ilyen irányú összetételt nem is végeztem.

Vizsgálatomban tehát a szövegben megjelenített ideológiák és KF-ek szerkezeti elemzésére összpontosítottam, valamint a különféle ideológiák és KF-ek kapcsolódását kutattam, különös tekintettel a szexizmus megjelenési formáira. Stubbs (1996) módszerét alapul véve egy írás ideológiai álláspontját egy adott fogalomcsoport jelenléte és felhasználási módja alapján állapítottam meg. Ez technikailag a szöveg ideológiai kulcsszavainak beazonosítását, valamint összekapcsolódásuk módjának vizsgálatát jelenti. Az „összekapcsolódás módjának” vizsgálatában a fentebb vázolt bahtyini szempontokat vettem figyelembe, kiegészítve azokat

⁷ Barát Erzsébet és munkatársai a szexista ideológia nyelvi megnyilvánulásairól a következőket írják: „Létezik az általunk is elfogadott konstruktivista nyelvfelfogás, amely szerint a beszéd tartalma (adott esetben a heteroszexista kirekesztés különböző fokozatai) maga a nyelvi megnyilvánulás által létrejött diszkrimináció (beszéd) aktus” (Barát, Pataki és Pócs 2004).

⁸ Jelenleg a sajtóalkorpusz mintegy 84 millió szóból áll, elérhető a www.nytud.hu/mnsz címen.

a kritikai nyelvelmélet módszereivel (Van Dijk 1998). Ez lehetővé teszi azt, hogy a szövegrészek elemzése során megfigyeljünk és rögzítsünk bizonyos kategóriákat, melyek egyrészt az ideológiák, másrészt az ezeket inkorporáló és ezekre épülő forгатókönyvek részletes szerkezeti leírására szolgálnak,⁹ valamint a szövegekben megjelenő KF-ek szexizmus szempontjából történő értékelésére is.

Korpusznyelvészeti elemzések

A női karrier diskurzusainak feltérképezéséhez először a *nő* és ragozott alakjainak környezetében kerestem a munkavállalással kapcsolatba hozható szavakat (és azok ragozott alakjait) a *nő* szótól ötszavas távolságban (előtte és mögötte) a fent említett korpuszban. Az eredmények azt mutatták, hogy míg nagy számban szerepeltek a munkavállalással, illetve karrierrel kapcsolatos kifejezések általában, a kimondottan a nőkkel kapcsolatos, vagyis a fenti szókapcsolatokat is magukban foglaló szövegek rendkívül alacsony számban fordultak elő. A listámon szereplő *karrier*, *szakmai*, *munka*, *iskolázottság*, *végzettség* vizsgált szavak közül a következőkben a 'karrier' és 'nő' közös előfordulásait fogom elemezni. Az előfordulásokat 15 szavas kontextusban az 1. táblázat mutatja. A táblázatban (+)-al jelölt itemek olyan szövegekből származnak, melyekben kiemelkedő fontosságú volt az ideológiai álláspont, ezért a továbbiakban ezekkel foglalkozom részletesen.

1. táblázat. Konkordanciák és kontextusok a 'karrier' szóra a teljes korpuszban

1	az utóbbi években megnyílt egy olyan <i>karrierlehetőség</i> , amire tíz évvel ezelőtt a nők
2+	más nők ugyanakkor a házasság helyett a <i>karriert</i> választják, és biztos anyagi hátteret
3	1926-ban megszakadt hivatali <i>karrierje</i> . Ittas állapotban,
4	Transzvesztita mivolta nem akadályozta <i>karrierjét</i> , ám eljött a pillanat, melytől
5	másképp szeretnek. De sajnos a pénzt meg a <i>karriert</i> nálad is jobban, és képesek
6	Bekova nővérek zongoratriójának <i>karrierjét</i> teszi sinre.
7	értelmiségi nők nehezen tudják összeegyeztetni a <i>karrierrel</i> és a családdal kapcsolatos szerepelvárásokat
8+	a nők munkavállalása felkelti a munkahelyi <i>karrier</i> vágyát is. A gazdasági helyzet
9	munkába állhassanak, képezhessék magukat, ragyogó <i>karriert</i> fussanak be. A dolgozó nő azonban
10+	hasonló korú nők ezzel szemben inkább a <i>karrierépítést</i> választják, és minél iskolázottabbak
11+	állhassanak, képezhessék magukat, ragyogó <i>karriert</i> fussanak be. A dolgozó nő azonban
12+	inkább mutat érdeklődést a vállalkozói <i>karrier</i> iránt. A nők a nyolcvanas évek
13+	Vesztfáliában érvényben lévő törvény a nők <i>karrierlehetőségeinek</i> előmozdításáról
14+	vagy előny volt szerintetek a pályátok, <i>karrieretek</i> alakulásában az, hogy nők vagytok
15+	rendelkezés, amely célzottan támogatja a nők <i>karrierlehetőségeit</i> . Németországban
16	a nők a férfiakénál kevesebb fizetést kapnak, <i>karrierlehetőségük</i> a gyermekvállalás miatt
17+	És mi legyen a <i>karrierre</i> vágyó vagy elvált, egyedülálló nőkkel?

9 A KF lényegében az általa megjelenített ideológiával egybecsengő érvelésmentet tartalmaz, és az ebből levonható nyílt vagy implicit állásfoglalást és következtetéseket, valamint az ezekkel szoros kapcsolatban álló előírt viselkedések vagy akciók sorozatát. Ez az utóbbi narratív mozzanat az, ami a KF szerkezetének legkarakterisztikusabb jegye.

A kulturális forgatókönyvekben konzervatív, szexista ideológia dominál

A KF-ek elemzését öt cikkből vett tizenkét rövid szövegrészleten fogom bemutatni. A bahytini és kritikai eszközök segítségével részletesen vizsgált cikkek közül hármát a legnagyobb országos napilapból, a *Népszabadságból* választottam, egyet pedig egy liberális, magát az „alternatív” szubkultúra és gondolkodás letéteményeseként számon tartó hetilapból, a *Magyar Narancs* 1998-as számából. Végezetül két, 2006-ban a *Metró* újságban, illetve a *Világgazdaság Online*-on és az *Index* internetes portálon is megjelent cikket vizsgálok. A '98–99-es vizsgálatban elemzett szövegek nagy része konzervatív, szexista ideológiát és a konzervatív KF valamelyik változatát tartalmazza, míg kevés szövegben jelent meg másfajta, politikailag korrekt, pragmatikus vagy kevert forgatókönyv. Ez utóbbira viszont dialogikus viszony jellemző a szexista forgatókönyvvel, méghozzá oly módon, hogy azt eleve ismertnek és elfogadottnak tételezi az olvasó részéről. A *Metró* újság, valamint a *Világgazdaság Online* szövegrészleteiben viszont megjelentek a nő szerepfelfogás szempontjából kimondottan progresszív jellegű KF-ek, vagy legalábbis azok csírái és az ennek megfelelő ideológiákat pozitívan adaptáló attitűdök. Ez utóbbi típusba tartozó forgatókönyvek azonban szintén nem mentesek a szexista ideológiákkal való dialogizálástól, és határozottan elkerülik a nők autonómiája és esélyegyenlősége melletti egyenes, nyílt érvelést.

Visszatérve tehát az elemzéshez, az első három példám a szexista ideológiákat inkorporáló KF-eket illusztrálja, melyek a nő biológiai funkciójából kiinduló érvelésen alapulnak. Az első és második szövegrészlet azonos cikkből való, műfaját tekintve publicisztika. Ez a műfaj a szubjektív vélemény megjelenítését szolgálja, s mint ilyen, erős ideológiai töltettel bír. A társadalmi szerepek megváltozásáról szóló szövegben a szexista ideológiát egyfajta maskulin hang jeleníti meg, amikor a nők munkavállalásával kapcsolatos problémákról a domináns társadalmi elvárások szemszögéből beszél. A szövegben példákat találunk a hagyományos társadalmi nemi szerepfelfogást támogató ideológia különféle érveire. Ez az érvelési rendszer végső soron a nő biológiai funkciójára vezeti vissza a hagyományos, kétpólusú szereprendszert. Ez pedig nem más, mint a gyermekszülés és gyermeknevelés, mint a nő elsődleges „kötelessége”, s ami ebből következik, a nő társadalmi szerepei közül elsődlegesnek tekintendő a családban játszott szerepe.

A cikkben a szerző a társadalmi nemi szerepek és normák összekavarodásáról, „felcserélődéséről” gondolkodik. Érvelése szerint az ötvenes évek kommunista, szocialista túlkapasáihoz hasonlóan – amikor „államilag” a társadalmi nemi szerepek teljes egyenlőségét próbálták kieroeltetni (pl. traktorosnő) – a mai egyenjogúságra való törekvések is nevetéses túlzásokhoz vezethetnek. Egyik káros következmény a nő részéről a családi szerepek elhanyagolása lehet:

1. A polgári társadalom lehetővé tette, hogy a nők tanulhassanak, képezhessék magukat, ragyogó karriert fussanak be. A dolgozó nő azonban elsősorban munkaerő, akitől ugyanúgy elvárják, mint egyenjogú férfitársától, hogy minden energiáját hivatásának szentelje, így abból a családnak csak a maradék juthat (*Népszabadság* 1998).

Ezt a tézist példákkal is alátámasztja a szerző, s cikkét a következővel zárja:

2. Ebben az elképzelt világban semmivel sem lenne kisebb társadalmi rang, jogalap a büszkeségre, ha valaki főállásban anya, háziasszony, a családot összetartó erő, mint ha kétkezi munkás, orvos vagy menedzser (*Népszabadság* 1998).

A fenti idézetekből kiolvasható a szöveg ideológiai állásfoglalása: a szerző a hagyományos társadalmi nemi szerepek értékeit látja veszélyben forogni, s ezek mellett áll ki, szemben a modernebb, a realitásnak megfelelő szerepkiosztással. A szöveg érvelése a szexista KF-et követi például abban, hogy nem részletezi a társadalmi nemi szerepek megváltozásának következményeit, csak utal rájuk. Ugyanakkor arról beszél, hogy a nőnek „egyenjogú férfitársaival” egy szinten kell teljesítenie a munkában, ezért elhanyagolja a családot. Míg a szintén megterhelő munkahelyi elvárásokkal küzdő férfival szemben nem merül fel a család elhanyagolásának kérdése. Ennek okát a szerző expliciten nem jelöli meg, de alkalmazva a bahtyini rezponzivitásvet az ide vonatkozó diskurzusra, és megvizsgálva ennek alapfeltételezéseit, azt mondhatjuk, hogy a releváns diskurzust átható ideológia alapján a társadalmi nemi szerepek hagyományos felosztása szerint nincsenek is ilyen elvárások.

Ily módon a szerző elfogad és megerősít egy egykori, illetve jelenleg is létező társadalmi normát, mely szerint a férfiak szerepe elsősorban a munka és kenyérkereset, a nők pedig az otthonteremtés. Ennek a normának a változása az, amit a szerző ironikusan kifiguráz, amikor utópisztikusan az értékrend visszaállításáról (2. részlet) fantáziál. Így az elfogadott, hagyományos női szerepeket a társadalom által alulértékeltnek tünteti fel, szembeállítva más női szerepekkel. A valóságosan problematikus, kettős (modern) női szerepfelfogás azonban nem jelenik meg a szövegben, ehelyett egy egysíkú, sztereotip ábrázolásmóddal találkozunk. A szövegrészletekben megjelenő ideológiai tartalmú állításokat és értékeléseket elemezve a következőt látjuk:

Állítás: A nőt karrierje hátráltatja a háztartásban betöltött szerepében és az anyaszerepben.
Implicit feltételezés: Az otthoni munka és a karrier a nőknél ellentétes érdekek harcát jelenti, amiből egyik vagy másik kerül ki győztesen. Ugyanakkor a férfiakra ez nem érvényes.
Értékítélet: Kívánatos, hogy a nők megfeleljenek a hagyományos szerepelvárásoknak, és ha nem felelnek meg, az a társadalomra nézve előnytelen. (Vagyis elitelendő magatartás.)

A szöveg érvelése tehát a társadalmi-nemi szerepek felosztásának jellegzetes szexista, konzervatív ideológiájára épül, melyet a szerző itt az otthonteremtés és/vagy szakmai előmenetel problémájára alkalmaz. Az ideológiai értékítélet két hagyományos csoportra osztva látatja a nőket: az egyik csoport az, melynek viselkedése megfelel a szövegben megjelenített családi szerep-elvárásoknak, a másik csoport az, amelyiké nem. Természetesen ez a felosztás nem vonatkoztatható a valóságban létező két csoportra, hiszen a nők család/karrier dilemmáik megoldására számos egyéni variációt alkalmaznak, mely ténnyel valószínűleg a szerző/olvasó is tisztában van. Mi tehát a célja az ideológiai torzításnak, illetve az ezzel kapcsolatos konzervatív KF-nek, ahol a nő életcéljaként és társadalmi funkciójaként a család, háztartás, gyermeknevelés jelenik meg? Ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben megválaszolhassuk, Bahtyin fent vázolt adreesszivitás fogalmára alapozva vizsgáljuk meg, milyen típusú olvasót feltételez a szöveg hangvétele, azaz, ki a szerző gondolatainak címzettje.

A szövegben megrajzolt, a magyar realitásnak ellentmondó idealisztikus, utópisztikus kép elfogadása az olvasó részéről akkor válik lehetővé, ha érzelmileg azonosul a szerző ideológiájával, értékrendjével vagy retorikájával. Ez az azonosulás csak olyan olvasó számára lehetséges, akinek gondolkodásával és érdekeivel nem áll ellentétben a fenti ideológia. Más szóval, az a dolgozó nő, aki karrierépítését például fontosabbnak tartja, mint a gyermeknevelést,

vagy éppen nincs gyermeke, nincs férjnéél stb., eleve nem érezheti magáénak a „róla szóló” szöveget, s ennél fogva egyfajta ambivalenciát vagy büntudatot érezhet olvasása közben. Ez egy olyan kirekesztő gyakorlat megvalósulását jelenti, amit a szöveg két szinten fejt ki: részint absztrakt szinten, ami a társadalmi normák, elvárások közvetítőjeként az ideológia és KF szintjét jelenti, másrészt egy közvetlen kognitív-érzelmi hatásmechanizmussal. A szöveg/szerző részéről ez a stratégia eleve megosztja az olvasótábort. Ugyanakkor éppen egyfajta diszkomfortézés lehet az, ami jelezi az olvasó számára különállását a szövegtől, és ami egy-szersmind segíthet a szöveg által megjelenített nézőponttól való elhatárolódásban. Ez utóbbi valószínűleg nem egyezik a szerző eredeti céljaival.

Egy másik szempontból, a diskurzustörténeti kontextusokat vizsgálva, felismerhető a rendszerváltás előtti diskurzusokkal való áthallás, illetve a velük való folyamatosság – más szóval megjelenik egyfajta dialogikus viszony az azonos diskurzuson belüli előzményekkel. A szöveg támaszkodhat a magyar diskurzív és történelmi hagyományokra, melyek tradicionálisan nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a nő számára megvalósítható alternatíva legyen a munkavállalás helyett a családanya szerepe. Ennek gyökerei az 1950-es évekre nyúlnak vissza, amikor törvény rendelkezett a nők kötelező munkavállalásáról és a férfiakkal egyenlő munkahelyi szerepvállalásukról. Az akkori kommunista, szocialista állampárti propaganda nagy erővel sulykolta ezt a hivatalos ideológiát a vonakodó lakosságba. Az ezzel szembeni közösségi ellenállás anakronisztikus maradványaként jelenik meg a női karrierrel kapcsolatos diskurzusban ez a konzervatív álláspont ma is.¹⁰

A munka-karrier-család konfliktus egy másik aspektusára világít rá a harmadik idézet: milyen hatással van a nők önmegvalósítási és karriertörekvése a házasságkötések számának, időpontjának megválasztására, illetve a gyermekvállalási kedvre? A cikk egy szociológiai vizsgálat eredményeit tárgyalja, konkrét forrásokra való hivatkozás nélkül. A szöveg érvelése a szexista ideológia gyakori érvére, a nők biológiai funkciójára támaszkodik.

3. *A fiatal férfiak a házasságot, a nők a sikert szeretik* (cím). Az elmúlt 25 évben folyamatosan csökkent a házasságkötések száma. Míg 1970-ben 96 612 házasságot kötöttek, addig 1995-ben már csak 53 463 pár mondta ki az igent. Egy közelmúltban végzett felmérés szerint napjainkban a 18–27 év közötti férfiak a házasságpártiak. A hasonló korú nők ezzel szemben inkább a karrierépítést választják, és minél iskolázottabbak, annál kevésbé gondolják úgy, hogy a házasság legfőbb célja a gyerek. Az alacsonyabb születésszám magyarázható továbbá a nők iskolázottságának emelkedésével is, mivel emiatt a termékeny időszak később kezdődik és ez által lerövidül, másrészt a nők munkavállalása felkelti a munkahelyi karrier vágyát is. A gazdasági helyzet romlása csak kisebb arányban hat a születésszám csökkenésére, mivel az anyagi helyzet javulásával a családok pótolják a hiányzó gyereket (*Népszabadság* 1999).

A cikkben ismételten megjelenik a karrier-család probléma, valamint az ezzel kapcsolatos értékrendek polarizálódása: vagyis *a férfiak házasságpártiak, a nők ezzel szemben(!) a karrierépítést választják*. Vajon miért áll szemben a házasság és a karrierépítés a szerző szerint? Mint az előző cikkben láttuk, ez a szembenállás elsősorban a nőkre, a férfiakra pedig talán

10 Ezzel a magyarázattal egybevág az a szociológiai kutatás (Vajda 2006), melyben nők karrierjével és munkavállalásával kapcsolatos problémáinak felderítésére női fókuszcsoporthoz tartozókban elhangzott beszélgetésekben megvizsgálták a témával kapcsolatos férfi-női sztereotípiák használatát. A vizsgált női csoportokban domináltak az olyan konzervatív szerepmoდეlek, mint pl. hogy a nő elsősorban anya, míg a férfi dolgoz a munkavállalás, a nő nem tudna a munkára koncentrálni, miután gyermeket szült, a férfiak ambíciózusabbak, mennek előre, alkalmasabbak vezető szerepre stb.

nem is érvényes. A szerző a cikkben a nők karrierépítésének a családra és a társadalomra nézve negatív következményeit vitatja meg, nem számolva pozitív következményeivel (gazdasági, munkaerő-piaci hatások, személyes szinten anyagi függetlenség, önállóság, önmegvalósítás, életminőség stb.). A szöveg alapján nem világos, hogy egy szakértő szavait idézi a szerző, vagy saját következtetéseit vonja le a rendelkezésre álló kutatási anyagból. A cikk hangvétele (talán éppen részben e hiányosságai miatt) az objektív érvelés, tényfeltárás aktusának látszatát keltve egyfajta autoritásra, megkérdőjelezhetetlenségre tesz szert. Megjelenítve egy domináns maszkulin hangot, mint egyedülit, s kirekesztve az ezzel dialogizáló más hangokat, ez a domináns hang a tények általa egyetlen lehetségesnek tartott interpretációját megszólaltatva, monologizálni próbálja az elvileg nyitott diskurzust.

A szöveg érvelésének logikáját követve azonban egy abszurd tételhez jutunk. Először is, a címben megjelenő állítás magyarázatára nem kerül sor, vagyis nincs válasz az abból racionálisan következő kérdésre: miért különbözik a fiatal nők és férfiak házasság iránti attitűdje? Ehelyett a szöveg egy készen kapott ideológiai háttértudásra alapozva nyújt magyarázatot. Áttér ugyanis egy másik ide kapcsolódó problémára, ami a társadalmi nemi szerepekről szóló szexista ideológia fontos része: a nők biológiai funkciójára, vagyis a gyermekvállalás kérdésére. A gyermekvállalás, a születésszám csökkenése, valamint a népességszám csökkenése a cikkben (mint egyetlen elfogadható ok) a nők magas iskolázottságának a következményeként jelenik meg. Mivel a szerző összefüggést teremt e két tény között – miközben a gazdasági helyzet romlását, mint másodlagos befolyásoló tényezőt, kizárja –, a heurisztikus gondolkodást követve azt a kérdést veti fel, hogy vajon nem növekedne-e a születések aránya, ha a nők kevésbé vennék komolyan a karrierjüket, vagy nem képeznék magukat tovább. Az ehhez kapcsolódó KF pedig ennek megfelelően egy olyan női életpályát vázol fel, amelyben az iskolázottsággal és a karrierépítéssel szemben a gyermekszülés és -nevelés áll a középpontban.

Ennek az érvelésnek azonban ellentmond a szerző azon állítása, miszerint a családok gazdasági helyzetének javulása pozitív hatással van a gyermekvállalásra. Köztudott ugyanis, hogy a nők munkavállalását gyakran az a cél vezérli, hogy családjuk gazdasági helyzetét javítsák. Ez pozitívan függ össze az iskolázottság mértékével, továbbképzéssel stb. Összegezve a cikkben felmerülő dilemmákat, az olvasó akár arra az abszurd következtetésre is juthat, hogy a nők munkavállalása kívánatos, amennyiben ezt a család anyagi helyzetének javítása érdekében teszik. Azonban csak akkor, ha nem karrierépítésük érdekében történik, mivel ebben az esetben már káros a gyermekvállalás szempontjából. A cikkben megjelenő ideológia elemzése a következőket tárja fel:

Szexista ideológia:

Állítás: Nemi szerepek szerinti eltérés tapasztalható a házasság, ill. gyermekvállalás iránti attitűdben.

Implicit feltételezés: A nők elsődleges biológiai funkciója a fajfenntartás, más szóval a gyermekszülés, gyermeknevelés.

Következtetés: Mivel a nő biológiailag determinált a gyermekszülésre, társadalmi szerepei a családhoz kötik. Ennek megfelelően a férfi biológiai és társadalmi szerepe az, hogy a család eltartása céljából dolgozzon.

Értéktétel: A nők magatartása hibás, ha gyermekszülés helyett továbbtanulnak, illetve a karrierjüket építik.

A fentieket összegezve tehát, az 1, 2 és 3-as számú szövegekben megjelenő érvelés gondolatmenetét, az ezt átható konzervatív, szexista ideológiát és értékrendet, valamint az ezt tartalmazó KF-et a következő módon fogalmazhatjuk meg:

Szexista KF:

Érvelés: A nők életében jelenlévő dilemma a munkahelyi és családi szerepek ellentmondásából következik.

- A nőnek választania kell: vagy az egyik, vagy a másik szerepet.
- A nő elsődleges helye a család, mivel biológiai funkciója a szaporodással kapcsolatos.
- Amennyiben családi szerepeit nem tölti be, ezzel árt a családjának.
- Amennyiben családi szerepeit nem tölti be, kárt okoz a társadalomnak.
- Ezért a társadalomban nem funkcionál, mint nő, amit a társadalom negatívan ítél meg.

Következtetés: A karrierjét építő nő a társadalom számára nem teljes értékű nő (nem is nő).

Implicit feltételezés: A társadalmi nemi szerepek hagyományos felfogása érvényes ma is.

Viselkedés: A nő életét az otthoneremtés, a család, a gyermeknevelés tölti ki, mivel ez a társadalmi, s egyben biológiai szerepe.

A fenti KF, valamint ennek diskurzív következményei (az erre támaszkodó bármely társadalmi gyakorlattal és intézményrendszerrel együtt) diszkriminatív jellegűek, más szóval szexisták. A fenti érvelés azt mutatja, hogy a szexista ideológiákat inkorporáló KF-ek leszűkítik a nők kategóriáját, amennyiben automatikusan ellentmondásossá tesznek számukra bizonyos viselkedési formákat, és ezzel bizonyos rétegeket és egyéneket kizárnak ebből a kategóriából (Butler 1990). Az ilyen ideológiával átítatott KF-ek maguk is egyfajta kulturális elnyomás részévé válnak, és intézményesülve negatív megkülönböztetés alapját képezhetik.

Hangok keveredése: irónia a pozitív diszkrimináció diskurzusának bemutatásában

A következő szövegrészek a nők állami alkalmazottaként való pozitív diszkriminációjával foglalkoznak. Az alábbi szövegekben a szerző egyszerre próbálja bemutatni olvasóinak azt, hogy mit jelent a pozitív diszkrimináció intézménye az EU-ban, valamint azt, hogy milyen veszélyek leselkednek az ezzel kapcsolatos túlzások, túlkapasok esetében. Ugyanakkor a szerző subjektív véleménye is kifejeződik ironikus hangvételén keresztül, aki ezáltal megkérdőjelezi a pozitív diszkrimináció alapvető értelmét és gyakorlatát is – anélkül, hogy érdemben érvelnie kellene ellene. Ezzel egy új ideológia és gyakorlat leírása közben egy szexista ideológiát erősít meg az olvasóban, s ezzel maga is ennek gyakorlatát manifesztálja.

A pozitív diszkrimináció olyan rendelkezések törvénybe iktatását jelenti, melyek elősegítik a női alkalmazottak munkavállalását (pl. két egyenlő képzettséggel rendelkező férfi és női pályázó esetén a nő kapja meg az állást), munkahelyi előmenetelét, versenyképességét. A magyar médiában a vizsgált időszakban ez a téma újdonságnak számított, mivel, mint az eddigi példák mutatják, a szexista ideológia volt az uralkodó. A kérdéses cikkben a szerző az EU Luxemburgi Bíróságának a német nők pozitív diszkriminációjának előmozdítása mellett kiálló döntését kommentálja.

4. A bírák meglepő egyetértésben úgy foglaltak állást, hogy az Észak-Rajna-Vesztfáliában érvényben lévő törvény a nők karrierlehetőségeinek előmozdításáról (mert hát itt ilyen is van) összeegyeztethető az Európai Unió jogi normáival (*Magyar Narancs* 1998).

Mivel a téma az EU-harmonizáció szempontjából Magyarországon nagy fontosságú volt az adott időszakban, ám a magyar olvasó számára talán magyarázatra szorul, a szerző humoros hangvételrel kommentálja a bírák döntését, és kissé ironikus távolságtartással érvel hol ellene, hol mellette.

5. A bírák ítéletükben elismerték, hogy az európai társadalmakban makacsul tovább élnek a nőknek a gazdasági életben betöltött szerepével és képességeivel kapcsolatos előítéletek és sztereotípiák, s emiatt tartja magát az a gyakorlat, hogy a munkaadók azonos képzettség esetén a férfi pályázókat részesítik előnyben a nőkkel szemben. Szó sincs arról, hogy a legnépesebb német tartományban máris megvalósult volna a nőuralom, egyelőre ugyanis azt is komoly eredménynek kell elkönyvelniük a szabályozás pártolóinak, hogy az elmúlt egy-két évben legalább az új közszolgálati állások betöltésekor közel 50 százalékot ért el a női alkalmazottak aránya. Továbbra is jóval 50 százalék alatt vannak képviselve a nők a tartományi felsőoktatásban, a professzorok között pedig csak minden tizedik nő (*Magyar Narancs* 1998).

Az 5. számú részlet a bírák szavait (a bírósági végzést) idézi első mondatában, a megfelelő tárgyilagos stílusban, szakszavakat használva. Ezután hirtelen stílust vált, eltávolodva ettől a politikailag korrekt tartalmú és stílusú mondattól, szarkasztikusan megjegyezve, hogy „szó sincs arról, hogy máris megvalósult volna a nőuralom”. Ezt követően a szerző megnyugtatja az olvasót, hogy a változás nem olyan radikális – egyelőre. Más szóval, a szerző a pozitív diszkrimináció gyakorlati megvalósításának nehézségét látva megkönnyebbülten sóhajt fel. Vajon miért ilyen ijesztő a pozitív diszkrimináció gondolata?

6. A luxemburgi eurobírák mindazonáltal igyekeztek elkerülni, hogy átessenek a ló másik oldalára. Úgy találták, a nők hátrányos munkahelyi megkülönböztetése ellen irányuló törvényi rendelkezések csak akkor jók, ha biztosítják, hogy minden egyes női és férfi jelentkező pályázatát objektív ismérvek alapján bírálják el, és a versenyből nem zárják ki eleve a férfiakat. A korlátozást nem véletlenül fogalmazták meg a bírák: a tartományi rangú Brémában például olyan rendelkezés van érvényben, amely az említett 50 százalékos női kvóta mielőbbi elérése érdekében a női pályázók abszolút és feltétlen pozitív megkülönböztetését (vagyis a férfiak diszkriminációját) írja elő. Észak-Rajna-Vesztfáliában ezzel szemben lényegesen rugalmasabban és a realitásokat hívebben tükröző módon jártak el, ugyanis meghatározott esetekben a férfiak favorizálására is hagytak kiskapukat (*Magyar Narancs* 1998).

A 6. szövegrészlet első mondatában a szerző megpróbálja mentesíteni az EU-bírák hibáit – hogy elfogadták a nők pozitív diszkriminációjáról szóló érveket –, ezáltal elébe vágva az olvasó esetleges véleményének, miszerint a pozitív diszkrimináció valamiféle túlzás, vagy egyet jelent az átesséssel a ló túoldalára. A szerző, úgy tűnik, ezt a megszokott reakciót várja az olvasótól, mert – ismét csak a magyar diskurzushagyományok alapján – feltételezheti, hogy jól ismeri a magyar feminizmussal, esélyegyenlőséggel, nőpolitikával kapcsolatos ideológiákat. Ezekben az ideológiákban s az ezeket magukban foglaló KF-ekben ugyanis a női aktivistákat tipikusan túlzóan követelőzőnek, agresszívnek, a helyzetekre túlreagálóknak jelenítik meg – vagyis olyanoknak, akik tényleg átessenek a ló túoldalára. Ezért fontos megjegyezni, hogy a

munkáltatók a jelentkezőket „...objektív ismérvek alapján bírálják el, és a versenyből nem zárják ki eleve a férfiakat. A korlátozást nem véletlenül fogalmazták meg a bírák”. Az ellenpélda ugyanis Bréma, ahol irracionálisan túlzásba vitték a pozitív diszkriminációt. A törvényhozók realista, flexibilis magatartása ebben az esetben azt jelenti, hogy „meghatározott esetekben” férfiak számára is hagynak kiskaput, vagyis a szerző adaptív magatartásként ítéli meg, hogy a gyakorlatban nem teljesen következetesen hajtják végre, vagy megkerülik a nők munkavállalását segítő szabályozásokat.

Az, hogy mik lehetnek azok a meghatározott esetek, amikor a törvények végrehajtása kevésbé következetes, az olvasóra van bízva. A szerző mindenesetre nem ítéli el ezt a fajta törvény-megkerülést, sőt mintha éppen egyetértene vele.¹¹ Amire az olvasó ebből melleleg következtethet, az az, hogy a társadalmi igazságosság és jogkövető magatartás felfüggesztése időnként nem más, mint realista szemlélet. Ez a megnyilvánulás a szerző részéről feltételezi, hogy az olvasó is tisztában van a helyzettel, s el is fogadja azt.

Míg a cikk első mondatából úgy tűnik, a szerző pozitívan viszonyul tárgyához, az írás végére fény derül a fent említett szkeptikus hozzáállásra. Ennek pontosabb megértése céljából a cikk szókészletét vizsgáltam, ismét korpusz nyelvészeti eszközökkel. Az 2. táblázat a 'nő' szó konkordanciáit mutatja be, vagyis a nő szó összes előfordulását a szövegben, valamint az egyes előfordulások előtti, ill. mögötti 5 szavas kontextust. Az EU fejlettebb országaira jellemző (nyugati stílusú), politikailag korrekt szókincs megjelenését figyelhetjük meg: női munkaerő, nőellenesség, női kvóta, nőikvóta-szabályozás, nők karrier-előmenetele, női pályázók, nők hátrányos munkahelyi megkülönböztetése, nők pozitív megkülönböztetése. A fogalmak alapján kirajzolódik a női munkavállalással kapcsolatos politikailag korrekt diskurzus alapszókincse, mellyel az olvasónak így lehetősége van megismerkedni. Ugyanakkor az új ideológia bemutatása egy másik, már ismert konzervatív ideológiára épül, s az ehhez kapcsolódó KF-ekre. Más szóval, a progresszív ideológiát tartalmazó KF a korábbi, konzervatív ideológiát inkorporáló KF-en keresztül, annak viszonylatában jön(ne) létre. Ez azt jelenti, hogy a szerző a konzervatív ideológia ismeretét, s valószínűleg az azzal való egyetértést, azonosulást is feltételezi az olvasóról, s ezzel a konzervatív hanggal dialogizálva vezeti be az új ismereteket és az általam jobb híján politikailag korrektnek vagy progresszívnek nevezett KF-et.

2. táblázat. A 'nő' szó konkordanciái a „Német dolgozó nők: néhol előnyben” című cikkben

N	Konkordanciaszett
1	betöltésekor közel 50 százalékot ért el a női alkalmazottak aránya.
2	a Luxemburgban működő Európai Bíróság nőügyekben lényegesen haladóbb, mint sok
3	sok víz lefolyik még a Rajnán, amíg a német nők és európai társnőik
4	kizárólag férfiak a tagjai, és amúgy is nőellenesség hírében áll?
5	amely az említett 50 százalékos női kvóta mielőbbi elérése érdekében a nők
6	amíg a mindenkori munkaterületeken a női alkalmazottak aránya el nem éri az
7	hogy az ítélelhirdetés történelmi nap a nők számára Európában, egyúttal a pozitív
8	...ön nemcsak azt állapították meg, hogy a nők munkahelyi előmenetelében pozitív diszkrimináció

11 Természetesen a demokrácia hazai diskurzusában ennek is megvannak a történetelméleti gyökerei, nem utolsósorban a rendszerváltás előtti időszak hozzáállásának örökségeként. Más szóval, a társadalmi intézményekbe tett bizalom hiánya jól ismert és részben elfogadott attitűd a magyar politikailag szkeptikus közegben.

9	55. évfolyam, 266. szám. „Német <i>dolgozó nők</i> : néhol előnyben” Az Európai Bíróság
10	a férfi pályázókat részesítik előnyben a <i>nőkkel szemben</i> . A bírácoknak arról kellett
11	jók, ha biztosítják, hogy minden egyes <i>női és férfi jelentkező</i> pályázatát objektíven bírálják
12	mondja, hogy azonos képzettség esetén a <i>női pályázókat</i> mindaddig előnyben kell részesíteni
13	esetén is jobb eséllyel indul, mint <i>női munkatársa</i> , akinek helyzete inkább
14	sorok között pedig csak <i>minden tizedik nő</i> . A luxemburgi eurobírák mindazonáltal
15	női kvóta mielőbbi elérése érdekében a <i>női pályázók</i> abszolút és feltétlen pozitív
16	átesik a ló másik oldalára. Úgy találták, a <i>nők hátrányos munkahelyi megkülönböztetése</i>
17	rendelkezés, amely célzottan támogatja a <i>nők karrierlehetőségeit</i> . Németországban
18	tanár sérelmezte, hogy a tartomány egy <i>női pályázó</i> javára elutasította az előléptetést
19	férfiak számára Európában, egyúttal a pozitív <i>nőkkvóta-szabályozás</i> ellenzőinek látványa
20	50 százalék alatt vannak képviselve a <i>nők a tartományi felsőoktatásban</i> , a professzorok
21	tartományban máris megvalósult volna a <i>nőuralom</i> , egyelőre ugyanis azt is komoly
22	társadalmakban makacsul tovább élnek a <i>nőknek a gazdasági életben</i> betöltött szerepei
23	Vesztfáliában érvényben lévő törvény a <i>nők karrierlehetőségeinek</i> előmozdításáról

Kétféle ideológia, valamint az ezekre épülő KF-ek együttes megjelenése figyelhető meg a szövegben:

Progresszív ideológia (politikailag korrekt):

Állítás: A nők karrierlehetőségeit elő kell segítenie a társadalomnak (pozitív diszkrimináció), mert le kell dolgozniuk a történelmi hátrányt.

Következtetés: A nők a karrier-család dilemmáik megoldásához társadalmi segítségre szorulnak.

Értéktétel: A nők szakmai előmenetele, esélyegyenlősége fontos a társadalom számára, ezért azt támogatni kell.

Progresszív KF:

Érvelés:

- A nőknek igényük és joguk van a munkavállalásra, karrierépítésre, ezzel anyagi függetlenséget, ill. önálló identitást nyernek.
- Egyes társadalmi/kulturális hagyományok megnehezítik a nők számára a munkavállalást.

Következtetés: Munkavállalóként a nők különleges társadalmi támogatásra is szorulnak.

Implicit feltételezés: A nők önmegvalósításának fontos része munka/karrier iránti vágyuk, ebben nem különböznek a férfaitól (egyenjóság elve).

Viselkedés: Hogy minél több nő tudjon munkát vállalni, különleges kedvezményeket biztosító törvényekkel erősítsük a nők munkavállalását.

Konzervatív ideológia:

Állítás: A nők munkavállalásának, karrierjének törvényi elősegítése veszélyt jelent a társadalomra, mert a férfiak lehetőségeit csorbítja.

Implicit feltételezés: A női egyenjóság, „fokozása” megkérdőjelezi a férfiak társadalmi előnyeit és hatalmát.

Értékítélet: Nem jó, ha sok a női munkavállaló, ezért a női munkavállalás elősegítése hibás, káros és helytelen dolog.

Konzervatív KF:

Érvelés: A nőknek nem elsősorban munkavállalókként kell erőt kifejteniük,

- a háztartáson kívüli munkavállalás inkább a férfiak dolga,
- nem is baj, ha a nők kisebb számban vállalnak munkát.

Implicit feltételezés: A női munkavállalók hátránya a férfiakkal szemben természetes dolog.

Következtetés: Felesleges és helytelen támogatni a női munkavállalást.

Viselkedés: A női munkavállalás társadalmi támogatására nincs szükség, ne tegyünk, és ne hozzunk ilyen törvényeket.

Összefoglalva azt mondhatjuk: a szövegben kétféle ideológia összefonódását láthatjuk, azaz többféle hang dialogizál. A szerző egy kulturálisan kevésbé ismert és elfogadott diskurzus kulcsszavaival operálva vezeti be egy kevésbé ismert KF fogalmait. Ezáltal az olvasót mintegy bevezeti egy politikailag korrekt ideológiát támogató gondolatmenetbe, majd hirtelen ironikus tónusra váltva egy másik, konzervatív ideológia segítségével elutasítja azt. A szerző anticipációjában az olvasó hangja is plasztikussá válik, amennyiben a szerző retorikája, az a mód, ahogyan a politikailag korrekt forgatókönyvhöz viszonyul, feltételezi a szexista ideológia és KF ismeretét, sőt érvelésmenetének aktív alkalmazását az adott tárgykörben. Így bemutatva, az újdonságnak számító KF értékei eleve megkérdőjeleződnek, és az olvasó egy elfogult nézőpontból ismerkedik velük. Ugyanakkor, hasonlóan a szexista ideológia nyílt alkalmazásához, az, aki valamilyen okból kifolyólag egyetértene a politikailag korrekt attitűddel, csatlakozni fog. Ebben az esetben azonban még inkább megszegyenül álláspontja miatt, hiszen nem ellenérvekkel találkozik, nem is pusztán megtudja, hogy ez a nézet butaság, hanem egy kezdetben számára vonzónak tűnő gondolatmenettel empatizálva a stílusfordulat után aktuálisan azt érezheti, hogy „ezek szerint mégsem volt igaz”, vagyis ő maga lehet az, aki tévesen ítélte meg a helyzetet. Egy másik lehetőség, hogy a szexista ideológiával azonosulni nem tudó olvasó a nyíltan szexista KF esetéhez hasonlóan itt is megéli elkülönülését a szövegben elfoglalt állásponttól, ez azonban a fent említett indirekt retorika és az arra adható reakció miatt valószínűleg még nehezebben fog menni.

A karrier-család probléma empátikus és objektív megjelenítése

A most megvitatásra kerülő cikkek 2006-ban íródtak, és bennük a női munka és karriermatika újfajta megközelítéseivel találkozhatunk. Ezekben a kevésbé szexistának mondható forgatókönyvekben és ideológiákban egyfelől empátikus hangvételű, anekdotikus vagy szubjektív, másfelől pedig tudományos hangvételű, objektív leírást kapunk a nők helyzetéről. Ez a két, látszólag ellentétes pólusú megközelítés, a női munkavállaláshoz való viszony azonban hasonlóságot mutat, amennyiben egyik sem kezeli a nők autonómiára való igényeit a hazai realitás részeként. A szexista forgatókönyvekkel való dialogikusság itt is megfigyelhető a szövegekben magyarázkodások és utalások formájában, valamint itt is megjelenik az olvasóval kapcsolatos feltételezések között a szexista KF ismeretének feltevése.

A *Metró* újságban bukkantam rá a női vállalkozók nehézségeit tárgyaló szövegre. A szerző (ezúttal nő) empatikus hangvétellel beszél a női munkavállalók nehézségeiről, megszólaltatva néhány női vállalkozót, és anekdotikus stílusban megvitatja a siker titkait. Emellett tudományos tényeket is idéz, pontos hivatkozás nélkül. Ez a fajta, a bulvárlapokra jellemző stíluskavalkád a semleges, nem szexista nézőpontot igyekszik megszólaltatni, azonban az apologetikus, túlságosan is a szexista diskurzus „vádjainak” kompenzálására fókuszáló szöveg hangvétele nem igazán egy emancipált, és függetlenségét büszkén vállaló nő hangját szólaltatja meg.

7. *Önálló egzisztenciát teremtő hölgyek* (cím). A nemek közötti megkülönböztetés a gazdasági életben is mindennapos. Az egyenjogúság harcos firtatása nélkül is érdekes és érdemes megbeszélni azt, hogy milyen esélyei vannak a nőknek ma, a 21. században. „Valamennyi sikeres nő mögött egy bődön kávé és egy vagon mosatlan ruha van” – állítja egy hazai közép vállalkozás hölgytulajdonosa (*Metró*, 2006).

A szöveg mindjárt az elején utal a nemek közötti megkülönböztetés jelenlétére a gazdasági életben, ami vélhetőleg a nőket érintő hátrányos megkülönböztetéseket jelenti. A szerző azonban ezt burkolt formában, finoman közli, ahogy ő maga jelzi: az egyenjogúság harcos firtatása nélkül. Ez a hangvétel végig jellemző az írásra: igyekezőn elkerülni az agresszív feminista imázsát, valamint az ehhez kapcsolódó fogalom- és kifejezéstárat, a szerző inkább körülírja ezeket a fogalmakat, vagy – anticipálva az olvasó reakcióját magára a téma felvetésre – apologetikussá válik. A szerző feltételezi, hogy az olvasó tisztában van a „harcos” stílussal, a feminista, vagy női egyenjogúság diskurzusáról alkotott elutasító véleményével, illetve az ezt megfogalmazó, nem pusztán konzervatív, de antifeminista ideológiával, s az ezzel jellemezhető diskurzív (médiá-) hagyományokkal. Az *egyenjogúság harcos firtatása nélkül* mintha azt üzenné: én is arról beszélek, amiről ők, de csak pragmatikusan, ideológiailag azonban elhatárolódom. A szerző a nők helyzetének tárgyyszerű jellemzésével folytatja:

8. A nők keresete a 21. században átlagosan 12 százalékkal alacsonyabb – természetesen ugyanolyan munkavégzés esetén –, mint a férfiaké. Vezető beosztásban 17, diplomások esetében pedig 24 százalékkal a kisebb jövedelmük a férfiakénál. Az adatok szerint ma már több nő végez egyetemmel és főiskolát, mint férfi, mégis az 50 legnagyobb hazai cég igazgatótanácsában a hölgyek aránya csupán 6 százalék. A felvetésre, hogy igaz-e: „a férfi dolga eltartani a családot, a nő felelős a háztartásért”, Magyarországon a megkérdezettek 71 százaléka felelt igennel, míg a lengyelek 61, az osztrákok 46, a németek 35, a románok 56 százaléka mondott igent (*Metró*, 2006).

A szerző az adatok felsorolásához nem tesz hozzá sem értelmezést, sem értékelést. Ezzel az objektivitás és érzelemmentesség látszatát kelti, ugyanakkor a bevezetésben túlzásnak tűnik a nagyvonalú általánosítás, amikor a nők átlagos keresetéről beszél a 21. században (végül is még alig telt el hat év), anélkül, hogy megnevezné akár a helyet, akár a kultúrkört. Ezzel leginkább azt érzékelteti a szerző, ismét elkerülve a nyílt kritikai megjegyzést, hogy hiába érkezünk el már a 21. századig, a nők társadalmi helyzete még mindig nem javult civilizációnktól elvárható mértékben, és ez fokozottan igaz Magyarországra. A konzervatív diskurzussal való nyílt szembezállás ismét csak hiányzik a cikk hangneméből, annak ellenére, hogy maga a tényfelsorolás aktusa jelezhet egy másik értékrenddel való azonosulását. A következőkben a szerző a női vállalkozásokat kényszerhelyzettel indokolja, ami a cikk érvelésmentét, illetve a szerző viszonyát témájához még ambivalensebbé teszi:

9. A statisztika szerint a nők jelentős része kényszerből lesz vállalkozó. Elsősorban megszűnt vagy intoleráns munkahely, esetleg bizonytalanság miatt. Fölöttébb érdekes az is, hogy a közvélekedés szerint „a férfiak bátrabbak, jobban mernek kockáztatni, vállalkozni, nem kell a család apró-cseprő ügyeivel foglalkozniuk”. ... Gróf Ágnes csokoládéban utazik, és cége nemcsak árulja, de készíti, sőt tervezi is a különleges, új csokiákat. ... Ágnesék különben nem akartak „vállalkozó nők” lenni. Bölcsészdiplomájuk megszerzése előtt, még az egyetemen belátták: színháztörténetből nemigen élhetnek majd meg... (Metró, 2006).

A nők munkavállalásának okait a szerző tehát elsősorban a gazdasági körülmények kényszerítő hatásának tudja be. Ez a magyarázat ismét csak indirekt módon csatlakozik be a konzervatív, szexista diskurzusba, hiszen így a körülmények hatásával magyarázható a „hagyományos” társadalmi szerepeken való túllépés, és nem a társadalmi nemek közti egyenlőség elve vagy a nők szubjektív igénye az, ami miatt vállalkozni akarnak. A női vállalkozók bemutatására felhozott egyéni példa teljesen megfelel ennek a leírásnak, amennyiben az interjú alanya nem akart a „vállalkozó nő” kategóriába tartozni. Vajon miért hangsúlyozza ezt a szerző? A vállalkozó nő kifejezés pejoratív felhangjai arról árulkodnak, hogy a szerző feltételezi, olvasói tudatában vannak a negatív sztereotípiára épülő forgatókönyvek, és arra figyelmeztet, hogy itt most nem erről van szó. A nők itt nem akarnak versengeni a férfiak számára fenntartott helyekért, gazdasági előnyökért. Ezt az implicit gondolatmenetet erősíti meg az a tény is, hogy a kiválasztott vállalkozó nők foglalkozása jellegzetesen „női” foglalkozás: vendéglátósok, pontosabban egy csokoládézót nyitottak. Összefoglalva a jobb híján empaticizáló vagy szubjektív szempontúnak¹² nevezett ideológiát és KF-et, a következőket látjuk:

Szubjektív szempontú ideológia:

Állítás: A társadalmi realitásokat vizsgálva tényként könyvelhető el, hogy vannak női vállalkozók is, nem csak férfiak (pedig talán ez utóbbi lenne az ideális).

Implicit feltételezés: A nők vállalkozásának motivációja a család gazdasági helyzete, nem saját függetlenségi vágyuk vagy önmegvalósítási igényeik, mint a férfiak esetében.

Értéktétel: A nők munkavállalása gazdasági szempontból hasznos a család számára, de önállóságuk csak bizonyos korlátozott módon érvényesítve elfogadható.

Szubjektív szempontú KF:

Érvelés: A nők vállalkozhatnak, hiszen már most is ezt teszik.

- A nők munkájára szüksége van a családnak,
- mivel a nők komoly munkát vállalnak a háztartáson kívül, sokkal több teher hárul rájuk, mint a férfiakra,
- a nők karrier-család dilemmáik megoldásában segítségre szorulnak a családon belül.

Következtetés: A férj a közös érdekek miatt megértő lehet a nők munkahelyi kötelezettségeivel szemben, és elfogadhatja, hogy ő is besegítsen a háztartási munkába.

Implicit feltételezés: Az, hogy a férj besegít-e otthon, egyéni belátásán múlik, hiszen a házimunka nem az ő feladata, az abban való részvétele nem az egyenjogúság és kölcsönösség elvén alapul.

¹² Az elnevezés visszavezethető arra a fenti észrevételre, hogy a nők munkavállalásának okát némiképp személyes helyzetükre és szubjektív indokokra vezeti vissza, nem pedig társadalmi elvekre. Ugyanakkor a munka-család nehézségek megoldásában szintén nem kapnak társadalmi segítséget, pusztán partnerük belátásától függ, hogy összefog-e velük a közös cél (a család megélhetése) érdekében.

Viselkedés: A női munkavállalást a család érdekei indokolhatják, de ez azért nem ugyanolyan, mint a férfiak helyzete; ezért az anomáliáért duplán kell megszengvedniük, mert akár segít a férjük, akár nem, el kell látniuk a háztartást is.

Végezetül egy olyan példát szeretnék bemutatni az *Index* és a *Világgazdaság Online* című internetes lapokból, mely, élve a gazdasági kérdések objektív megközelítési lehetőségével, politikailag korrektnek is nevezhető közgazdasági szaknyelven csatlakozik be a munka-család diskurzusba.

10. *Kevés a kismama a munkaerőpiacon* (cím). Európai összehasonlításban alacsony a kismama-generációnak is nevezett 25–34 éves nők munkavállalási hajlandósága Magyarországon, és kritikus kérdés, hogy miként lehet ezt a szegmenst visszacsalogatni a munkaerőpiacra. A megoldás nem egyszerű, hiszen a kismama-generáció motivációi meglehetősen összetettek – derül ki a Központi Statisztikai Hivatal közelmúltban megjelent két kiadványából is (*Index, Világgazdaság Online*, 2006).

Ha visszatekintünk az első két idézett cikknek a nők munkavállalásával kapcsolatos aggodalmait felsorakoztató szövegrészleteire, észrevehetjük, hogy e helyütt azokkal éppen ellentétes érveléssel találkozunk. Míg az előző cikkekben az alacsony születésszám és a család elhanyagolása a nők munkavállalása esetén a társadalmat fenyegető veszélyként jelent meg, addig itt a fiatal, gyermekes nők munkavállalása kívánatos lenne, az ország és a gazdaság érdekeit szolgálná, azonban nehéz őket „visszacsalogatni a munkaerőpiacra”. Természetesen ennek okát nem pusztán az ideológiai nézőpont megreformálódásában vagy a női egyenjogúságról alkotott felfogás megváltozásában kereshetjük, hanem az EU-s gazdasági érdekek, és a volt szociális háló meglazítására tett kísérletekben is (felmerült a GYED, GYES esetleges felszámolása is). Ugyanakkor a tárgyilagos hangon gazdasági szempontokat felsoroló szövegben politikailag korrekt fogalmakkal érvel a szerző:

11. A 90-es évekig a gyermekgondozási ellátási időszak letelte után a munkaerőpiacra való visszatérés zökkenőmentes volt, ám a rendszerváltozás után ez gyökeresen megváltozott. Az okok között a munkahelyek tömeges megszűnése, illetve az e réteget sújtó – jöllehet munkáltatói szempontból megmagyarázható – diszkrimináció is szerepel (*Index, Világgazdaság Online*, 2006).

A nők munkavállalása tehát nem hogy nem fenyegeti a többségi társadalmat, hanem az őket sújtó diszkrimináció, mint társadalmi-gazdasági tényező, negatív előjellel merül fel. A fiatal nők vonakodását a munkavállalástól több módon is magyarázza a szerző: egyrészt a társadalmi értékrenddel – vagyis a szexista ideológia és szexista KF hatásával –, másrészt pedig a munka-család összeegyeztetésének valós nehézségeivel. Itt is találunk azonban egy kétes értékű megjegyzést, hiszen a fiatal anyákat sújtó diszkrimináció „munkáltatói szempontból megmagyarázható”. Felmerül a kérdés, hogy még akkor is, ha a szerző szigorúan csak a gazdasági szempontokat tartja szem előtt, nem kívánczozna-e ide valamiféle állásfoglalás azzal kapcsolatosan, hogy mennyire valódiak azok a gazdasági okok, amelyek ezt a diszkriminációt magyarázzák. Másként esetleg pusztán egy előítéllettel vagy rossz munkaszervezéssel van dolgunk. Annak a kérdésnek a figyelmen kívül hagyása, hogy a „megmagyarázható” szót hogyan is alkalmazhatjuk bármiféle diszkrimináció esetében, optimista vagy pesszimista beállítódás függvényében az olvasóban felvetheti a „hát igen, minden kezdet nehéz”, vagy a „kilóg a lóláb” gondolatát.

12. *Régi beidegződések* (alcím). Nem csupán a gazdasági motivációk, hanem az értékválasztás is az alacsony munkaerő-piaci aktivitás felé mutat. A magyar nők anyaszerephez való viszonya rendkívül tradicionális. Egy nemi szerepeket felmérő attitűdvizsgálat szerint Magyarországon az emberek kétharmada (nők és férfiak egyforma arányban) egyetért a megállapítással, hogy káros, ha az anya a gyerek hatéves kora előtt munkába áll, illetve a megkérdezettek több mint fele úgy látja: a család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik... Mindez arra utal, hogy nem csupán azért nem vállalnak munkát a kisgyermekes nők, mert otthon akarnak maradni a gyerekekkel, hanem azért sem, mert nincsenek olyan munkalehetőségek, amelyek összeegyeztethetők a gyerekeveléssel (*Index, Világgazdaság Online, 2006*).

Itt tehát már a „régibeből” ideológiája és normarendszere megkülönböztetést nyer egy másfajta viszonyulástól és ideológiától, ami mind a nők, mind a családjuk, mind pedig a társadalom szempontjából előnyös lehet. A szövegben régiként aposztrófált ideológia, valamint az ezt inkorporáló KF hatékonyságát igazoló tanulmányok idevonatkozatában (legalábbis felsorolása azt sugallja, hogy a női munkavállalással kapcsolatos diskurzusokban (legalábbis egy részükben) megkezdődött valamiféle tudatosítása azoknak az attitűdinális és ideológiai beállítódásoknak, melyek, mint a fenti szövegek elemzésében is láttuk, meghatározzák ezeket a diskurzusokat és az ide vonatkozó KF-eket. Ez tehát egy reflexív folyamat elindulását jelenti, ami a tudatosságon túl hosszú távon azt is befolyásolja, hogy (szándékosan) milyen ideológiai álláspontot jelenít meg egy adott cikk a női munkavállalással kapcsolatos problémákról, és végső soron azt is, hogy a jövőben miként beszélünk ezekről.

Ki kell emelnünk azonban azt a tényt, hogy a cikk érvelése tisztán gazdasági, pragmatikus okokra vezeti vissza a női munkavállalás szükségességét. Nem hivatkozik sem az egyenjogúságra, sem a nők önmegvalósításra vagy boldogságra való igényére és jogára. Ugyanakkor a hozzá kapcsolódó KF nem tartalmaz semmiféle megszorítást vagy feltételt a nők viselkedésével kapcsolatban (pl. mi lenne akkor, ha nem lenne gazdasági érdek a nők munkavállalása), és, mint említettem, reflexíven viszonyul az ezzel kapcsolatos ideológiákhoz és attitűdökhöz. Ezért neveztem ezt az ideológiát progresszív gazdasági ideológiának. Összefoglalva, tehát a következő nőközpontú, progresszívnek mondható ideológiával, érveléssel és KF-el találkozunk ebben a cikkben:

Progresszív gazdasági ideológia:

Állítás: A társadalmi realitásokat vizsgálva minden szereplő részéről szükséges és előnyös lenne a nők munkavállalása, még abban az esetben is, ha családjuk van. A fiatal nők ennek ellenére nem akarnak munkát vállalni.

Implicit feltételezés: A magyar társadalom (is) felelős azért, hogy a fiatal nők nem akarnak munkát vállalni.

Értékítélet: A nők munkavállalása gazdasági szempontból hasznos, viszont a tradicionális ideológia mindenkinek árt.

Progresszív gazdasági KF:

Érvelés: A női munkavállalás erősítése az egész ország gazdasági érdeke, kívánatos lenne, hogy a nők érintett rétegei visszatérjenek a munkaerőpiacra.

Következtetés: A konzervatív ideológia idejétmúlt értékrendje, a nőket érő diszkrimináció és a nőkkel a karrier-család dilemmáik megoldásában nem együttműködő intézményes és munkáltatói hozzáállás lehet az oka a nők munkavállalási nehézségeinek.

Implicit feltételezés: A nők munkavállalása bonyolult kérdés, de a valóságban nem áll ellenében a férfiak vagy a család érdekeivel.

Viselkedés: A munkavállalással kapcsolatos nehézségek ellenére, a nőknek segíteni kell a felmerülő gondok társadalmi szintű és egyéni leküzdésében.

Következtetések

A KF fogalma az ideológia, mint értékrend és a társadalmi gyakorlat között játszik közvetítő szerepet, amennyiben viselkedési elvárásokat, javaslatokat is tartalmazó kulturális tudás strukturált formába rendezéséről van szó. Ennek a nyelvhasználatban történő megvalósulásait vizsgáltuk a fenti szövegekben. Az elemzéseket tekintve nyilvánvalóvá válik, hogy a társadalmi normák narratív kognitív struktúrákban való elrendeződésének több szinten történő vizsgálata betekintést nyújt azokba az interaktív folyamatokba, melyek az egyéni gondolkodás és nyelvhasználat, valamint a közbeszéd, közgondolkodás és a társadalmi-kulturális folyamatok között valósulnak meg.

Jelen vizsgálat a szexista ideológiának a női munkavállalással, karrierépítéssel kapcsolatos KF-ekben való megjelenése kérdését állította középpontjába. A fenti elemzések alapján elmondható, hogy a szexista ideológia szempontjából kétféle KF-vel, valamint ezek különféle keveredett változataival találkoztunk a magyar női karrierdiskurzusokban. Az első a szexista ideológiára építő foratókönyv, ami az általam vizsgált szövegek nagy többségét jellemezi. A második a jobb híján politikailag korrektnek vagy progresszívnek nevezett foratókönyv, a többi pedig ezeknek az alapformáknak valamilyen változata, keveredése.

Elmondható, hogy a női munkavállalással kapcsolatos KF-ek a nők munkahelyi és családi kötöttségeik (ritkábban igényeik) szembeállításával operálnak, és az ezekhez szorosan kapcsolódó, a nők biológiai funkcióit alapul vevő, női-férfi társadalmi szerepeket polarizáló ideológiákat inkorporálnak. A szexista társadalmi gyakorlat jellegzetességei azonban a nyelvhasználatban is érvényesülnek, azaz minél kevésbé szexista az adott KF-ben megjelenő ideológia, annál nagyobb szabadságot hagy a nők különféle viselkedéseinek megítélésében és értékelésében, vagyis annál kevésbé kirekesztő.

A vizsgált szövegek többsége konzervatív, szexista ideológiára épült, és a konzervatív, szexista KF valamelyik változatát tartalmazta. A politikailag korrekt, empatikus vagy pragmatikus foratókönyvekben jellemző a szexista ideológiával és KF-vel való dialogikus viszony, méghozzá oly módon, hogy azt eleve ismertnek és elfogadottnak tételezi fel az olvasó részéről. Az 1998–99-es adatbázisba tartozó szövegekre nem jellemző a női munkavállalással kapcsolatos feminista KF-ekhez, ideológiákhoz való pozitív nyitott viszony. A 2006-os *Metró*, valamint a *Világ gazdaság-Index*-cikkekben, kimutatható egy nőközpontúbb, empatikus, valamint gazdasági-pragmatikus hangvétel, ami nem pusztán az ideológiai semlegesség látszatát próbálja kelteni, hanem egy valamelyest haladóbb, a nők munkavállalási problémáit saját szempontjukból is megvilágítani igyekvő diskurzusokat és politikailag korrekt beszédmódot (is) tartalmaz. A nők valós autonómiaigényét és a társadalmi nemek közötti esélyegyenlőség elvét azonban nyíltan ezek a KF-ek sem vállalják fel, ehelyett inkább a szexista foratókönyvvel való dialogikus viszony alapján hoznak fel szubjektív, pragmatikus vagy közgazdasági érveket a nők munkavállalása és annak családi és társadalmi támogatása mellett.

A vizsgált karrierdiskurzushoz tartozó szövegek női karrierrel kapcsolatos fő témája a család és karrier polarizációja, illetve szembenállása. Ez mind a szexista, mind pedig a nem szexista forgatókönyvekre jellemző. Természetesen ez arra utal, hogy a munkavállalás-családi feladatok témája esetében egy sokat vitatott, a nők életének fontos problémájával állunk szemben. Ugyanakkor rendkívül fontos tényező, hogy a magyar média a női munkavállalást, női karrier kérdéseit szinte kizárólag ebben a megközelítésben, ellentétpárként megjelenítve tárgyalja. Azokban a kivételes esetekben, amikor a női karrierépítés nem a család-munka ellentét diskurzusában jelenik meg, akkor is egyfajta nők és férfiak, ill. nemi szerepek szerinti polarizáción keresztül látjuk. Ez az ellentétpárba rendezett, ha tetszik fekete-fehér megközelítés a gondolkodásban és beszédben a valóság leegyszerűsítésének olyan módja, mely sem a nőknek, mint hátrányos helyzetű csoportnak a megértésében, sem a különféle társadalmi csoportok – ideértve a többségi társadalmi csoportokat is – valós érdekeinek felismerésében nem segít, sőt elfedi azt.

A vizsgálat rávilágít arra, hogy a progresszívebb (nem szexista) ideológiát tartalmazó KF-ek nyitottabbak a nők különféle munkával kapcsolatos viselkedéseire (pl. karrierépítés, vállalkozás), és a megoldásokat egyéni (a család részéről való alkalmazkodás), valamint társadalmi (a munkaadók részéről való alkalmazkodás) kompromisszumok útján igyekeznek felkínálni. Ezek a KF-ek kevésbé megszorítóak vagy kirekesztő jellegűek, ami azért is fontos, mert amennyiben ez a hozzáállás reflexióval párosul, minden érintett fél (nők, család, társadalom) sokkal könnyebben el tudja különíteni valós érdekeit a pusztán társadalmi hagyományokra vagy ideológiákra alapuló gondolkodásmódtól, és az ezekre alapuló KF-ektől.

Hivatkozott irodalom

- Bakhtin, M. M. (1986): *Speech Genres and Other Late Essays*. Caryl Emerson és Michael Holquist (szerk.). Austin: University of Texas Press.
- Barát Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita (2004): Gyűlölködni szabad (?). A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról. In *Médiakutató* 2004. tavasz. Elérhető az interneten: http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2004_01_tavasz.html.
- Butler, Judith (1990/99): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York–London: Routledge.
- Duff, H. (2000): *Modern Genre Theory*. New York: Harlow Pearson.
- van Dijk, T. A. (1998): *Ideology: a Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Oakes, M. P. (1998): *Statistics for corpus linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Schank, R. C. és R. Abelson (1977): *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Stubbs, M. (1996): *Text and Corpus analysis: Computer Assisted studies of Language and Culture*. London: Blackwell.
- Vajda R. (2006): A stere/o projekt magyarországi kutatásának eredményei. In *Nem-állapot: Európai helyzetkép a nők és férfiak egyenlőségéről a munka világában*. Nemes Antónia (szerk.). Budapest: Jól-lét Alapítvány, 10–50.